

3. પરં નિધાનમ્

[ઈસવીસનની અગિયારમી સદીમાં માલવપ્રદેશ (હાલનો મધ્યપ્રદેશ)માં રાજા ભોજ થઈ ગયા. ધારાનગરીમાં રહીને રાજા ભોજે તે સમયે જેવી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી, તેવી આજે પણ છે. એમની સુંદર રાજ્યવ્યવસ્થા, જટિલ પ્રસંગોમાં પણ ન્યાય આપવાની કુશળતા તથા વિદ્વાનોની ગુણવત્તાની પરખ વિશેની કેટલીય રમૂજી કથાઓ આજેય લોકમાં પ્રચલિત છે. આવી કથાઓનો સંસ્કૃતમાં રચાયેલો એક સંગ્રહ ભોજપ્રબન્ધ:ના નામે જાણીતો છે. આમાં રાજા ભોજને કેન્દ્રમાં રાખીને અનેક ઘટનાઓ વર્ણવવામાં આવી છે, જેમાં કાવ્યાત્મક ચમત્કૃતિઓ ધરાવતાં અનેક પદ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

આ ઉપરાંત જુદા-જુદા સમયગાળામાં અનેક સંસ્કૃત કવિઓએ પોતાની વાતને પ્રસ્તુત કરવા માટે રાજા ભોજને પાત્ર તરીકે સ્વીકાર્યા છે. ભોજને લક્ષ્ય બનાવીને રચાયેલી આવી જ એક સંવાદાત્મક કથા અહીં પ્રસ્તુત છે. રાજા ભોજ અને યુવાન પંડિતના આ સંવાદમાં એક કરતાં બીજા પદાર્થની શક્તિમત્તાને ઉપસાવવાનો ઉપક્રમ છે. ક્રમશઃ આગળ વધતો આ સંવાદ છેવટે સંતોષની વાત આવતાની સાથે અટકી જાય છે. આમ આ સંવાદ સંતોષનું મહત્ત્વ આકારી આપે છે.

આ પાઠનો અભ્યાસ કરતી વખતે ક્રિયા અને કર્તૃકારકના સમન્વયની વ્યવસ્થાને સમજવાની છે. વળી, વિવિધ વિભક્તિમાં નામરૂપો કેવો ફેરફાર લે છે અને ક્રિયાપદોનાં રૂપો કેવાં હોય છે, તેનો પણ અહીં અભ્યાસ કરવાનો છે.]

ભોજ: નામ નૃપતિ: વિદ્યાપ્રિય:, કલાપ્રિય:, પ્રજાપ્રિયશ્ચ આસીત્ । અત: તસ્ય રાજસભાયાં દૂરદેશાત્ અનેકે વિદ્યાવિશારદા: પण्डिता: समागच्छन्ति स्म ।

एकदा भोज: प्रासादस्य गवाक्षे उपविष्ट: आसीत् । स: मार्गे एकं नवागन्तुकम् अनभिज्ञं युवकं पश्यति । तस्य परिचयं ज्ञातुं स: तं प्रासादे आह्वयति । ततस्तयो: मध्ये एवं वार्तालाप: संजात: ।

ભોજ: : ભવાન્ ક: વર્તતે ?

યુવક: : અહં ઘટપણ્ડિત: અસ્મિ ।

ભોજ: : ઘટપણ્ડિત: ? કિં નામ ઘટપણ્ડિત:
ઇતિ ?

યુવક: : યથા ઘટે પરિપૂર્ણ જલં તિષ્ઠતિ,
તથૈવ મયિ પરિપૂર્ણ જ્ઞાનં વર્તતે ।
અત: અહં સ્વાત્માનં ઘટપણ્ડિતં મન્યે ।

ભોજ: : (યુવકસ્ય ગર્વપૂર્ણામ્ ડક્તિં શ્રુત્વા
સ્વાત્માનં તતોઽપ્યધિકં મત્વા
અહંકારેણ સહ) યદિ ત્વં ઘટ:
અસિ, તર્હિ અહં મુદ્ગરત્વેન વર્તે ।
મુદ્ગર: સ્વકીયેન પ્રહારેણ ઘટં
વિનાશયતિ । અહમપિ ઘટરૂપં
ભવન્તં વિનાશયામિ ।

યુવક: : યદિ ભવાન્ મુદ્ગરત્વેન વર્તિષ્યતે, તર્હિ અહમ્ અગ્નિ: ભવામિ । દહનકર્મા અગ્નિ: ભૂત્વા મુદ્ગરં ભસ્મ કરિષ્યામિ ।

भोजः : त्वं यदि वह्नित्वेन वर्तिष्यसे, तर्हि अहं वृष्टिः भविष्यामि । वृष्टेः पुरतः वह्निः स्थातुं न शक्नोति, तथा त्वमपि मम पुरतः स्थातुं न शक्नोषि ।

युवकः : वृष्टिं तु वायुः स्वबलेन यत्र कुत्रापि वाहयितुमर्हति । वृष्टिरूपं भवन्तमहं वायुः भूत्वा इतः ततः वहिष्यामि ।

भोजः : यदि भवान् वातत्वेन वर्तिष्यते, तर्हि अहं वायुभक्षकः भुजगः भविष्यामि । भुजगः सन् सततं वायुरूपं भवन्तं भक्षयिष्यामि ।

युवकः : भवान् यदि सर्पः भविष्यति, तर्हि अहं सर्पभक्षको गरुडो भवामि ।

भोजः : (वाक्केलीं वर्धयन्) त्वं यदि गरुडः असि, तर्हि अहं चक्रधारकः विष्णुः । विष्णुः गरुडारूढः भवति ।

युवकः : (मनसा विष्णुं प्रणम्य च पाण्डित्यं प्रदर्शयन् अग्रे वदति ।) यदि भवान् चक्रधरः विष्णुः, तर्हि अहं भवतः मस्तकस्य उपरि शोभमानं मुकुटं अस्मि । मुकुटं सदा मस्तकस्य उपरि एव संतिष्ठते ।

भोजः : (युवकस्य पाण्डित्यम् अनुभूय) तर्हि मुकुटस्य उपरि शोभमानं पुष्पमहम् । एवमहं अधुना तवोपरि स्थास्यामि ।

युवकः : भवान् यदि पुष्पं भविष्यति, तर्हि अहमपि भ्रमरो भूत्वा तव पुष्पस्योपरि स्थास्यामि ।

भोजः : एवं भवान् द्विरेफः तर्हि अहं सूर्यः । पुष्पस्य अन्तः स्थितः भ्रमरः सूर्यास्तकाले बन्दी भवति, अहमपि त्वां बन्दिनं करिष्यामि ।

युवकः : अहो ! भवान् सूर्यस्तर्हि अहं महाप्रभावी राहुः । राहुस्तु सूर्यं ग्रसते ।

भोजः : (किञ्चित् उच्चैः) भवान् राहुश्चेत् अहं राहुरूपाय तुभ्यं दानं दास्यामि । दानग्रहणेन तवायं गर्वः निश्चयेन शान्तः भविष्यति ।

युवकः : (विहस्य चातुर्येण) यदि भवान् दानी तर्हि अहं सन्तुष्टः । भवतः दानस्य प्रयासः निष्फलः भविष्यति । सर्वतः अलुब्धः अहं भवतः दानं न ग्रहीष्यामि ।

एवमुत्तरोत्तरं विवादरतयोः भोजयुवकयोः मध्ये यदा सन्तोषस्य विषयः समुपस्थितः तदा 'समागते संतोषे सर्वं शान्तं भवति' इति वचनानुसारं विवादोऽपि स्वयमेव शान्तः ।

अन्ते चतुरं ज्ञानेन गुणेन च उपेतं तं पण्डितं युवकं प्रणम्य धाराधिपतिः भोजराजः अवदत् "अयि घटपण्डित ! गुणपूजके धारादेशे भवतः स्वागतमस्ति । भवान् विजयी जातः । सन्तुष्टं जनं न कोऽपि पराजेतुमर्हति । यतो हि सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानं वर्तते ।"

ટિપ્પણી

નામ (પુંલિંગ) : નૃપતિ: રાજા પ્રાસાદ: મહેલ ગવાક્ષ: ઝરૂખો મુદ્ગર: મુદ્ગર, લાકડાનું ધોકા જેવું વજનમાં ભારે સાધન (વ્યાયામ કરવા માટેનું એક સાધન) વહ્નિ: અગ્નિ વાયુબક્ષક: વાયુને ખાનારો વાત: પવન ભુજગ: સાપ દ્વિરેફ: ભમરો

(સ્ત્રીલિંગ) : વૃષ્ટિ: વરસાદ વાક્કેલી વાણીની રમત, વાણીનો ખેલ

સર્વનામ : તસ્ય તેના (પું.) સઃ તે (પું.) અનેકે અનેક, ઘણા બધા તમ્ તેને (પું.) તયો: તે બન્નેનો (પું.) ભવાન્ આપ, તમે મયિ મારામાં મમ મારું ભવન્તમ્ આપને, તમને તવ તમારું તુભ્યમ્ તમારા માટે, તમને ભવતઃ આપનું, તમારું

વિશેષણ : વિશારદ ચતુર, કુશળ, જાણકાર કોવિદ અનુભવી, કુશળ ધુરંધર ધુરાને ધારણ કરનાર, અગ્રણી, મુખ્ય અનભિજ્ઞ અજાણ્યું અપરિચિત શોભમાન શોભતું

અવ્યય : એકદા એકવાર ઉપરિ ઉપરની બાજુએ અતઃ એટલા માટે તતઃ તેથી યદિ જો તર્હિ તો પુરતઃ સામે યત્ર જ્યાં, જે સ્થળે કુત્રાપિ ક્યાંય પણ ઇતઃ આ બાજુથી તતઃ તે બાજુથી સદા હંમેશાં અધુના અત્યારે મધ્યે વચ્ચે અયિ સંબોધન કરવા માટે વપરાતો શબ્દ, હે યતો હિ કેમકે

સમાસ : રાજસભાયામ્ (રાજઃ સભા - રાજસભા, તસ્યામ્ । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । વિદ્યાવિશારદઃ (વિદ્યાસુ વિશારદઃ - વિદ્યાવિશારદઃ । સપ્તમી તત્પુરુષ) । વાર્તાલાપઃ (વાર્તાયાઃ આલાપઃ । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) ભોજયુવપણ્ડિતયોઃ (ભોજઃ ચ યુવપણ્ડિતઃ ચ - ભોજયુવપણ્ડિતૌ, તયોઃ । ઇતરેતર દ્વન્દ્વ) । ગર્વપૂર્ણામ્ (ગર્વેણ પૂર્ણા - ગર્વપૂર્ણા, તામ્ । તૃતીયા તત્પુરુષ) વાયુબક્ષકઃ (વાયોઃ બક્ષકઃ । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) ગરુડારૂઢઃ (ગરુડમ્ આરૂઢઃ । દ્વિતીયા તત્પુરુષ) સૂર્યાસ્તકાલે (સૂર્યસ્ય અસ્તકાલઃ - સૂર્યાસ્તકાલઃ, તસ્મિન્ । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) દાનગ્રહણેન (દાનસ્ય ગ્રહણમ્ - દાનગ્રહણમ્, તેન । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) ભોજયુવકયોઃ (ભોજઃ ચ યુવકઃ ચ ભોજયુવકૌ, તયોઃ । ઇતરેતર દ્વન્દ્વઃ) । ધારાધિપતિઃ । (ધારાયાઃ અધિપતિઃ । ષષ્ઠી તત્પુરુષ)

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ (પરસ્મૈપદ) સમ્ + આ + ગમ્ > ગમ્ચ્ (સમાગચ્છતિ) આવવું આ + હ્વે > હ્વય્ (આહ્વયતિ) બોલાવવું અર્હ્ (અર્હતિ) હોઈ શકવું, યોગ્ય હોવું વહ્ (વહતિ) વહન કરવું, લઈ જવું (આત્મનેપદ) સમ્ + સ્થા > તિષ્ઠ્ (સંતિષ્ઠતે) ઊભા રહેવું વૃત્ (વર્તતે) હોવું ગ્રસ્ (ગ્રસતે) ગળી જવું, કોળિયો કરી જવો.

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : વિદ્યાવિશારદાઃ વિદ્યાઓમાં કુશળ ઉપવિષ્ટઃ બેઠેલો નવાગન્તુકમ્ નવા આવનારને નિમ્નાનુસારમ્ નીચે મુજબ ઘટપણ્ડિતઃ ઘડાની જેમ ભરેલો વિદ્વાન, પૂર્ણ જ્ઞાની પરિપૂર્ણમ્ પૂરી રીતે ભરેલો ગર્વપૂર્ણામ્ ઉક્તિમ્ ગર્વથી ભરેલી ઉક્તિને-વચનને મુદ્ગરત્વેન મુદ્ગર તરીકે પ્રહારેણ ઘા વડે, પ્રહારથી વર્તિષ્યતે વર્તશે, વર્તણૂક કરશે દહનકર્મા બાળવાના કર્મવાળો, બાળનાર વાહયિતુમર્હતિ વહાવી શકે છે. ઉડાવી શકે છે. વૃષ્ટિરૂપમ્ વૃષ્ટિરૂપી ઇતઃ તતઃ આમ તેમ વહિષ્યામિ વહી જઈશ. ઉડાવી જઈશ. પાણ્ડિત્યં પ્રદર્શયન્ પંડિતપણાનું પ્રદર્શન કરતો શોભમાનમ્ શોભતાને, શોભી રહેલાને અનુભૂય અનુભવીને સ્થાસ્યામિ ઊભો રહીશ. ગ્રહીષ્યામિ ગ્રહણ કરીશ. સ્વીકારીશ. બન્દી કેદી, કેદ કરાયેલો મહાપ્રભાવી મહાન્ પ્રભાવવાળો નિશ્ચયેન નિશ્ચિતરૂપે, ચોક્કસ વિહસ્ય હસીને ચાતુર્યેણ ચાલાકીથી, હોશિયારીથી અલુબ્ધઃ લોભ વગરનો, નિર્લોભી એવમુત્તરોત્તરમ્ આ રીતે ઉત્તરોત્તર, આમ આગળ ને આગળ વિવાદરતયોઃ વિવાદમાં રત, વિવાદમાં લાગેલા વચનાનુસારમ્ વચન પ્રમાણે, વચનને અનુસરીને અન્તે છેલ્લે, છેવટે ઉપેતમ્ યુક્ત, સાથેના ગુણપૂજકે ગુણનું પૂજન કરનાર એવા ધારાદેશે ધારા દેશમાં વિજયી જાતઃ વિજેતા થયો. જીત્યો. પરાજેતુમર્હતિ હરાવી શકે છે.

(2) संधि : प्रजाप्रियश्च (प्रजाप्रियः च) । ततस्तयोः (ततः तयोः) । तथैव (तथा एव) । ततोऽप्यधिकम् (ततः अपि अधिकम्) । कुत्रापि (कुत्र अपि) । तवोपरि (तव उपरि) । भ्रमरो भूत्वा (भ्रमरः भूत्वा) । सूर्यस्तर्हि (सूर्यः तर्हि) ।

स्वाध्याय

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

- (1) अहं घटपण्डितः । ☐
- (क) स्मः (ख) अस्मि (ग) अस्ति (घ) सन्ति
- (2) 'वायुः' इति शब्दस्य पर्यायशब्दः कः ? ☐
- (क) वाक् (ख) वा (ग) वातः (घ) वह्निः
- (3) 'गवाक्षः' शब्दस्य अर्थः कः ? ☐
- (क) शिखर (ख) छत (ग) दरवार (घ) ऋषो
- (4) भूपालः मार्गे सुवर्णखण्डम् । ☐
- (क) अक्षिपन् (ख) अक्षिपः (ग) अक्षिपत् (घ) अक्षिपम्
- (5) संसारे कीदृशं जनं पराजेतुं कोऽपि न अर्हति ? ☐
- (क) धनिकम् (ख) सन्तुष्टम् (ग) वाचालम् (घ) बलिष्ठम्
- (6) अहं दानं । ☐
- (क) करिष्यति (ख) करिष्यामि (ग) करिष्यसि (घ) करिष्यन्ति
- (7) कस्य शिखरे मुकुटं सदा तिष्ठति ? ☐
- (क) मस्तके (ख) मस्तकस्य (ग) मस्तकं (घ) मस्तकात्

2. संस्कृत भाषया उत्तरं लिखत ।

- (1) अग्निः कं भस्म करोति ?
- (2) राहुः केन शान्तः भवति ?
- (3) सन्तोष एव कस्य परं निधानम् ?
- (4) भ्रमरः कुत्र बन्दी भवति ।

3. उदाहरणानुसारं शब्दरूपाणां परिचयं लिखत ।

शब्दरूपम्	मूलशब्दः	अन्तः	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
उदाहरणम् - जनाः	जन	अकारान्तः	पुल्लिङ्गम्	प्रथमा	बहुवचनम्
(1) प्रासादस्य
(2) गवाक्षे

- (3) वृष्टे:
 (4) पण्डितम्
 (5) विवादरतयो:

4. वचनानुसारं धातुरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत ।

उदा. वर्तते वर्तते वर्तन्ते ।

- (1) तिष्ठतः ।
 (2) अर्हति ।
 (3) ग्रहीष्यामि ।
 (4) भविष्यतः ।

5. शीर्षकानुरूपं धातुरूपाणां परिचयं लिखत ।

धातुरूपम्	धातुः	कालः/लकारः	पदम्	पुरुषः	वचनम्
उदा. सेवन्ते	सेव्	वर्तमान	आत्मनेपद	अन्य	बहुवचनम्
(1) अपश्यत्
(2) तिष्ठति
(3) भविष्यति
(4) स्थास्यामि

6. कोष्ठकेषु प्रदत्तानि पदानि प्रयुज्य संस्कृतवाक्यानि रचयत ।

- (1) राजा युवकને જુએ છે. (નૃપ, યુવક, દૃશ્-પશ્ય)
 (2) લોકો સભામાં જાય છે. (જન, સભા, ગમ્-ગच्छ्)
 (3) ધારાદેશમાં ગુણોની પૂજા થાય છે. (ધારાદેશ, ગુણ, પૂજા, ભૂ)
 (4) ભોજ પ્રજામાં પ્રિય હતો. (ભોજ, પ્રજા, પ્રિય, ભૂ)
 (5) અગ્નિ મુદ્ગરને બાળે છે. (વહ્નિ, મુદ્ગર, દહ)

7. માતૃભાષાયામ્ ઉત્તરત ।

- (1) રાજા ભોજ કેવા હતા ?
 (2) યુવક પોતાને ઘટપંડિત શા માટે માને છે ?
 (3) રાજા ભોજ અને યુવકનો વિવાદ ક્યારે અટકી જાય છે ? શા માટે ?
 (4) ધારાદેશની શી વિશેષતા હતી ?

પ્રવૃત્તિઓ

- પરં નિધાનમ્ ગદ્યપાઠનું કથાવસ્તુ સંક્ષેપમાં લખો.
- ભોજપ્રબંધમાં આવતી એક કોઈ કથા વર્ગમાં રજૂ કરો.